

Соціально-політичні конструктивні зміни як умова демократичного транзиту

Лілія Юрженко,

кандидат соціологічних наук,
доцент Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України

Усе в цьому світі перебуває в постійному русі, в тім числі й соціальна матерія. Проте характер, спрямованість, інтенсивність руху можуть бути різними. Для позначення цих відмінностей руху соціальної матерії в соціологічній науці існують такі поняття, як “соціальна динаміка” та “соціальні зміни”.

Поняття “соціальна динаміка” в ужиток увів О. Конт – засновник соціології. Він застосовував його, по-перше, як протиставлення соціальній статистиці для позначення соціального руху. По-друге, як зміну станів суспільних явищ. Близьке до нього за змістом поняття “соціальні зміни” – це порушення тотожності соціального явища із самим собою або з подібним йому соціальним явищем.

У якому ж співвідношенні перебувають поняття “соціальна динаміка” та “соціальні зміни”?

Якщо виходити з положення, що рух (стосовно матерії) є зміною взагалі, то ці поняття перебувають у безпосередньому діалектичному зв'язку. Вони одне одного обумовлюють і розкривають. Використовуючи поняття “соціальна динаміка”, маємо на увазі рух суспільства, метаморфози його станів, що проявляються в змінах, які відбуваються в економічній, політичній, соціальній, духовній сферах, у змінах конкретних соціальних явищ і процесів.

В останній, досить короткий історичний період, у нашій країні відбулися радикальні, фундаментальні соціальні та політичні зміни. Парадокс полягає в тому, що жодна соціологічна теорія ще 15 років тому не пророкувала, не прогнозувала таких докорінних трансформацій у світі,

Лілія Юрженко

в „соціалістичному таборі” й у Радянському Союзі, які незабаром відбулися. Звичайно, спостерігалися передчуття й очікування перемін, але щоб перетворення пішли так глибоко й охопили таку кількість країн, не припускав, здається, ніхто.

Тим часом (і це вже історичний факт) сталося чимало радикальних соціальних змін, котрі, проте, не завжди можна визнати спрямованими на вдосконалення. Багато з них не містять у собі безпосередньо ні позитивного, ні негативного змісту.

У час нинішніх бурхливих соціальних перетворень побудувати більш-менш повну типологію соціальних змін видається практично неможливим. Проте необхідно виділити принаймні ті типи соціальних змін, що вимальовуються досить рельєфно.

За своїм характером, внутрішньою структурою, ступенем впливу на суспільство соціальні зміни можна поділити на дві великі групи – еволюційні та революційні. Першу групу становлять зміни часткові й поступові, що мають вигляд досить стійких і тривалих тенденцій до збільшення або зменшення будь-яких якостей, елементів у різних соціальних системах; вони (ці зміни) можуть мати, у зв'язку з цим, висхідну або низхідну спрямованість.

Еволюційні зміни можуть організовуватися свідомо. У таких випадках вони набувають, як правило, вигляду соціальних реформ.

Еволюційні соціальні зміни не варто розуміти в дусі еволюціонізму XIX століття, що стверджував лінійну й універсальну послідовність по висхідній змін усього соціального організму й окремих його частин. Еволюційні зміни нібито “розпорошені” у масі інших форм суспільних перетворень, що мають різну спрямованість. Вони відрізняються від інших специфічною внутрішньою структурою і можуть бути охарактеризовані як певний кумулятивний процес, тобто процес поступового нагромадження якихось нових елементів, властивостей, у результаті чого змінюється вся соціальна система. Сам же кумулятивний процес, у свою чергу, може бути розкладений на дві складові: формування інновацій та їх відбір.

Інновація – це діяльність з прийняття та реалізації ризикованих рішень за умов високої непевності, орієнтована на швидке досягнення цілей, конкурентний вииграш, значне підвищення рентабельності або іншої форми вигоди. При цьому в структурі інноваційної діяльності можуть використовуватися традиційні, вже відомі прийоми, навички, механізми, але в новій комбінації, за нетривіальних умов, і для розв'язання цілком інших завдань, ніж ті, для яких вони створювалися. Відбір – це процес, що здійснюється стихійно або свідомо, за його допомогою в системі зберігаються певні елементи нового та ніби “відбраковуються” інші.

Поняття “інновація” увійшло в науку ще в XIX столітті і почало використовуватися в аналізі трансформаційних процесів у культурі

всупереч поняттю “традиція”. Сьогодні нововведення розглядається як певна стадія процесу соціальної зміни.

У феномені нововведення виділяють звичайно такі елементи: а) саме нововведення; б) новатори, тобто ті, хто створює його, творці; в) розповсюджувачі; г) оцінювачі, спадкоємці. Так, крізь призму цих елементів можна розглядати процеси здійснення і реалізації соціальних нововведень, у тому числі в нашій країні, визначати сильні й слабкі ланки в інноваційному процесі.

Найбільшим і універсальним інноваційним циклом ХХ століття, що радикально вплинув на хід світової історії в глобальному масштабі, було виникнення, розвиток та розпад радянської імперії. Жовтнева революція 1917 року була насправді і великою, і соціалістичною. Як би не іронізували “постперебудовні” критики Радянського Союзу, процес створення нового радянського суспільства, незважаючи на його тяжкі, а часто й криваві наслідки, був водночас і процесом реалізації ідеї соціалізму. Звичайно, досить гуманна за тими історичними мірками модель, проголошена К. Марксом і Ф. Енгельсом, не була реалізована в системі радянського соціалізму. Вона не була реалізована і в інших соціалістичних державах. Варіанти соціалізму, створеного в Радянському Союзі, а згодом, з деякими варіаціями, в країнах Східної Європи, Латинської Америки, в Індокитаї, у Північній Кореї і Китаї, за своїм типом належать до казарменого тоталітарного соціалізму. Незважаючи на місцевий колорит, для систем цього типу характерні й спільні риси: репресивність, примусова індустріалізація, надшвидкісна урбанізація, мілітаризація, тотальний контроль, повне підпорядкування людини державі, заперечення загальноприйнятих прав людини. Іншого соціалізму в жодній країні не було.

Революційні соціальні зміни відрізняються від еволюційних істотно: по-перше тому, що вони не просто радикальні, а у найвищому ступені радикальні, що припускають докорінне ламання соціального об'єкта; по-друге – тому, що вони не часткові, а загальні або навіть всезагальні; і, нарешті, по-третє, вони, як правило, спираються на насильство.

В науковій літературі останніх років все більше уваги приділяється циклічним соціальним змінам. Це – складніша форма соціальних метаморфоз, бо вона, по суті, включає еволюційні і революційні зміни, висхідну і низхідну тенденції. Крім того, циклічні зміни – це не окремі акти якихось змін, а певна їх кількість, що в сукупності утворює цикл як певну сукупність явищ, процесів, послідовність яких є кругообігом протягом певного відтинку часу. Кінцева точка циклу ніби повторює початкову, але тільки за інших умов або на іншому рівні.

Соціологи різних напрямків фіксують, що багато соціальних інститутів, спільнот, класів і навіть цілі суспільства змінюються за циклічною схемою: виникнення, зростання, розквіт, криза і деградація, виникнення нового

Лілія Юрженко

явища, що може виступати спадкоємцем, а може виявитися і суперником і навіть одночасно бути спадкоємцем-суперником. До такої схеми змін схильні всі структури суспільства – соціальні, економічні, політичні, духовні.

Найсуттєвішим чинником соціальних змін у різних країнах світу в останні два-три століття виявилася ідеологія. Ідеологічні доктрини, ідеали, програми стали тим безпосереднім імпульсом, яким керувалося багато політичних партій і суспільних рухів, що здійснювали радикальні перетворення у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Найбільш значущими у світовій історії залишилися Велика французька революція XVIII століття, боротьба за незалежність і утвердження самостійності Сполучених Штатів Америки у XVIII столітті, Паризька комуна 70-х років XIX століття, Жовтнева революція 1917 року в Росії, китайська революція кінця 40-х років XX століття та ін. Вважають, що усі вони здійснювалися під прапором боротьби за реалізацію певних ідеологічних принципів та цінностей (ліберально-буржуазних, марксистсько-ленінських, маоїстських тощо).

Проте не тільки такі соціальні революції всесвітнього-історичного значення, а й всі соціальні зміни, обумовлені соціально-економічними і політичними причинами, мають ідеологічний характер. Просто слід мати на увазі, що чим значніші, фундаментальніші трансформації відбуваються, тим помітніша в них роль ідеології. Мабуть, немає нічого поганого у визнанні ідеологічного характеру соціально-політичних і економічних перетворень, тому що ці типи соціальних змін завжди мають ідеологічне забарвлення різного ступеня інтенсивності, незалежно від того, визнають цей факт самі суб'єкти таких змін чи ні. Основна практична і теоретична проблема лежить зовсім в іншій площині і полягає в тому, що нерідко в процесі політичної боротьби та різного роду політичних ігор, котрими майже завжди супроводжуються періоди соціальних перетворень, домінуючою виявляється так звана партикулярна ідеологія, яка виражає інтереси не більшості населення, а порівняно вузьких груп, чий інтереси можуть бути корисливими. Тоді виникає конфлікт між цими групами й рештою суспільства, що проявляється в ідеологічній, соціальній і політичній сферах. Конфлікт може досягати такої гостроти, що виникне спокуса розв'язати його насильницькими засобами.

Термін “трансформація” часто використовується в соціологічній літературі. На нашу думку, трансформація – це сукупність змін, які йдуть одна за одною. Якщо ці зміни синтезують “зростаючий” або позитивно оцінюваний порядок, їх називають прогресом. Якщо ж зміни утворюють “низхідний” або негативно оцінюваний порядок, їх іменують регресом або деградацією.

Це дуже поверхова інтерпретація. Можливі трансформації не континуального, а різноспрямованого характеру. Вони не мають

узагальнюючого найменування. Крім того, дуже важко знайти надійні критерії позитивності-негативності або зростання-зниження результатів змін. І самі по собі ці оцінні характеристики дуже відносні.

Темпи і характер трансформацій визначаються як “внутрішніми” причинами, обумовленими самою природою об’єктів, що трансформуються, так і “зовнішніми” стосовно об’єкта причинами: природними катаклізмами (епідемії, стихійні лиха) або історичними, які викликаються діяльністю різних соціальних інститутів. “Внутрішні” причини породжують переважно повільні, еволюційні зміни; “зовнішні” ж – переважно швидкі процеси, що є або механізмами виживання і стабілізації, відновлення “гомеостазису”, або механізмами докорінного зламу старих, що не відповідають новим вимогам, форм життєдіяльності.

З усього розмаїття трансформацій найбільший інтерес становлять трансформації різноспрямовані, ті, які не можна віднести ні до прогресу, ні до регресу, а також ті, які слід охарактеризувати як довгострокові, що відбуваються протягом тривалих відтинків історичного часу. Цей клас трансформацій породжується переважно “внутрішніми” причинами, хоча неминуче схильний також до впливу і “зовнішніх” причин.

Дуже часто, говорячи про соціально-політичну динаміку, мають на увазі, в основному, країни, що розвиваються і модернізуються, переживають перехідні соціально-економічні стани і стадії радикальної трансформації політичних структур. При цьому нерідко випускається з виду, що і розвинуті держави Заходу проходили свого часу періоди модернізації, які включали еволюційні та революційні перетворення. Та й зараз, незважаючи на наявність відносно стабільної політичної системи, їм час від часу випадає переживати соціально-економічні і політико-інституційні зміни, іноді навіть кризового характеру.

Всі політичні системи зазнають досить швидкої еволюції, включаючи й ті, які називають розвинутими індустріальними країнами, оскільки будь-який політичний процес тісно пов’язаний із перетвореннями.

Сьогодні можемо відзначити, що в багатьох політичних системах є інститути, за допомогою яких потреби і вимоги перетворюються на рішення. Але наявні умови обов’язково змінюються. Нові угруповання захоплюють владні і командні позиції у той час, як їхні попередники втрачають владні повноваження. В результаті проголошуються нові права і створюються нові установи, що їх забезпечують.

Дійсно, важко було б знайти країну, навіть найстабільнішу, в якій не відбувалося б жодних інституційних змін. Політичні зміни в основному носять нелінійний характер і далеко не завжди мають своїм наслідком соціальний прогрес та поступальний рух суспільства. Можливі й серйозні політичні відступи: фіаско демократичних режимів, наприклад, мали місце в Німеччині й Італії, де в 1920 – 1930-х роках до влади прийшли фашисти.

Але найчастіше в політичному житті виникають своєрідні комбінації

Лілія Юрженко

“регресивних” і “прогресивних” змін. Таким чином, можна припустити, що категорія “політична зміна” у широкому сенсі охоплює практично усі відомі людській історії трансформації у політичних структурах і державних інститутах.

По-перше, політична зміна є специфічним типом соціальних змін, пов’язаних, насамперед, з модифікаціями в механізмі владної регуляції суспільства. Політична зміна має загальні соціологічні характеристики будь-якої соціальної зміни, але ними, звісно ж, не обмежується.

По-друге, політичні зміни пов’язані з трансформацією усередині інституціональних структур або ж із їх якісною заміною, обумовленою перетвореннями соціального середовища. Таким чином, політична зміна – це трансформація політичних інститутів, пов’язана зі зсувами в балансі соціальних акторів, із зміною їх потенціалів і позиційної розстановки політичних сил, обумовлених економічними, духовними, культурними, міжнародними і позасоціальними чинниками.

П. Штомпка вважає, що соціальні зміни відбуваються на таких елементарних рівнях “соціокультурного поля”: 1) ідей (ідеологій, теорій тощо); 2) норм і цінностей; 3) взаємодій і організаційних зв’язків і, нарешті, 4) інтересів і статусів [3].

Американський політолог Д. Аптер у книзі “Політична зміна” відзначає, що політична нестабільність у спеціальному змісті виробляє дух творчості та інновації.

Трансформація соціального порядку – процес невпинний, але повільний. Спостерігачеві, що вивчає невеличкий відтинок “спокійного” часу, може навіть здатися, що соціальна система не змінюється. В інших випадках переміни і реформи миготять, як у калейдоскопі, і особливо часто це відбувається в революційні епохи. Всі ці форми політичних змін політологи описують в рамках різних теорій: “транзитології” і “модернізації”, “соціології революції” і “стійкого розвитку”, “залежності” і “суброзвитку” тощо.

Проблеми переходів від одних якісних станів соціальної динаміки й інституційної системи до інших створили в політології блок методологічних підходів і теоретичних концептів, що поступово складається в особливу субдисципліну, названу “політичною транзитологією” (від англійського слова – “transition” – перехід). Під центральним поняттям “політичний перехід” у рамках цієї теорії звичайно розуміють соціальні й інституційні перетворення, пов’язані з просуванням від авторитарних, тоталітарних і авторитарних режимів до демократичних засобів управління. Подібне бачення звужує поняття “переходу”, оскільки в широкому сенсі останнє може включати всі історичні форми перехідних процесів: від революційних до еволюційних, від сучасних до традиційних тощо.

До числа досліджуваних транзитологією об’єктів потрапляють країни, що мають різні рівні соціально-економічного і політичного розвитку: від

індустріально розвинутих до найвідсталіших. Різниця між державами, що проходять той чи інший перехідний період у своїй політичній динаміці, і країнами, що розвиваються в рамках так званої стійкої моделі, має насамперед аналітичний і темпоральний характер, оскільки практично всі держави, від Сомалі до Швейцарії, переживали у своїй історії ті або інші фази стійких і перехідних станів. Різниця лише в тому, що спрямованість, часовий інтервал, якісний характер і результат перехідних змін у них істотно відрізняються.

Що ж стосується політологічних концепцій переходу до “сучасного суспільства”, які розроблялися на Заході, то вони розділилися на такі основні напрямки, як теорії: 1) “модернізації”; 2) “розвитку”; 3) “відсталості” (або “суброзвитку”) і 4) “залежності”.

Однією з перших спроб побудови теоретичних конструкцій, що описують процеси політичних змін у третьому світі, стала розробка концепції політичної модернізації. Поняття “модернізація” використовується звичайно в трьох основних значеннях: по-перше, у найзагальнішому значенні як напрям прогресивних змін; по-друге, як модель соціальних трансформацій, що відбувалися на Заході з XVII до XIX століття і, по-третє, у вузькому сенсі – як засіб еволюції відсталих країн, що переходять від “периферійного” до “магістрального” типу суспільства.

Політична модернізація здійснюється прогресивною елітою, яка за підтримки “знизу” і “ззовні” ліквідує старі, традиційні інститути влади, створюючи при цьому їх сучаснішу заміну.

Минуло майже тринадцять років від початку ліберальних реформ у нашій країні. Світовий досвід визначає цей термін як цілком достатній для того, щоб одержати перші економічні та соціальні результати прийнятих політичних рішень, перевірити коректність стратегічного задуму. Набагато менше часу треба було для того, щоб зрозуміти утопічність політики військового комунізму в Росії і культурної революції в Китаї, результативність індустріалізації і відновлення народного господарства в СРСР. Десять років “нового курсу” Ф. Рузвельта, плану Маршалла в Європі, повоєнних реформ у Японії, ринкових перетворень у Китаї покінчили з розрухою в цих країнах та істотно поліпшили матеріальне становище переважної більшості населення.

Інша ситуація складається в Україні. Тринадцять років радикальних реформ вилилися в колосальні матеріальні і духовні втрати, але так і не вивели країну на стійку траєкторію розвитку.

Україна має ряд особливостей, що виділяють її серед великої кількості “однотипних” політичних систем, які трансформуються. По-перше, це характерна для неї слабкість політичних партій, їх більш ніж скромна залученість до процесу консолідації, а головне – неспроможність самих партій до консолідації, що виявляється в зростанні їх загального числа і

Лілія Юрженко

після проведення основних виборів. Відносна стабільність (на поверхні) системи, яка може легко трансформуватися на нестабільність через поглиблення конфліктів між основними політичними блоками, у тому числі й усередині державного механізму, а також між різними регіонами. По-друге, це відносна слабкість процесу мобілізації структур громадянського суспільства – тим більш дивна, бо Україна серед інших пострадянських держав відзначалася (за станом на початок переходу) високими рівнем організаційних навичок, порівняно великою кількістю різного роду колишніх громадських організацій. Громадянський умонастрій виявляється в спроможності людини до вільної і відповідальної організації повсякденного життя. Він набувається в процесі диференціації й відокремлення публічної і приватної сфер життя, породжений людською потребою в самостійно організованому середовищі повсякдення. Це своєрідне мікросередовище утворене індивідом із ним же встановлених і підтримуваних добровільно зв'язків спілкування, що сприяють збереженню його особистісної ідентичності (самості).

У демократичному суспільстві індивід має можливість взяти на себе певні обов'язки, продиктовані його публічними ролями, в обмін на захист з боку соціально-політичних інститутів його громадянських прав (на власність, приватну ініціативу тощо). Рівність громадян у правах не виключає пов'язаних з їхнім соціальним статусом відмінностей у суспільних обов'язках. Але поєднання цих прав і обов'язків завжди носить формальний, позаособистісний характер і тому дає кожному громадянину самостійність у встановленні повсякденних зв'язків із суспільством (макросередовищем) і дозволяє водночас зберігати певну дистанцію від нього. Так утворюється простір приватного життя, захищений громадянськими правами й обмежений публічними обов'язками людини.

Інший засіб організації повсякденного життя виникає у випадках, коли на процеси демократизації стійко впливає традиціоналізм. Соціально-політичні інститути, особливо владно-державні, не забезпечують надійного захисту декларованих громадянських прав через явну або приховану зневагу до них. Це свідчить про укоріненість патріархальних підвалин серед можновладців, авторитарність самої влади, що за звичаєм не зв'язує себе прийнятими перед суспільством зобов'язаннями або, кажучи простіше, схильна виконувати їх на власний розсуд.

Довільне використання повноважень влади є причиною відчуженості суспільства від влади. Вона виникає внаслідок одностороннього підпорядкування рядових громадян правилам і розпорядженням, що регламентують їхнє повсякденне життя. Його організація, відповідно до реєстру суспільних ролей, аж ніяк не гарантує індивідам недоторканність їхніх громадянських прав, якщо офіційні структури функціонують, не погоджуючи з принципом реципрокності (взаємності) свої дії у виконанні

встановлених законом обов'язків для приватних та офіційних осіб. За браком законопідкорності виникає постійна небезпека того, що відокремленість суспільного життя від приватного стане ще більш відносною, перетворившись на чисто умовну. Особливо зростає ця небезпека у випадку авторитарного режиму правління.

Ця проблема (йдеться про громадянський контроль над бюрократією) актуальна сьогодні для України. І, можливо, тільки найпильніша увага дослідників до зазначеного питання дозволить знайти шляхи подолання цієї великої і донині непоправної біди нашої держави – автономізації влади за мовчазної згоди суспільства на такий засіб реалізації політичного процесу.

Політична система сучасної України є системою з відносно низьким темпом соціальних процесів і недостатньою сприйнятливістю до соціальних нововведень. Кризові обставини склалися у всіх життєвих сферах суспільства: а) у природному (фізичному й біологічному) середовищі, де поглиблюється екологічна криза, зберігається панування нерациональних моделей природокористування (у промисловості й сільському господарстві), загальний генофонд народу зазнає значних втрат; б) у господарстві домінуючою є тенденція деградації найважливіших структур життєзабезпечення соціуму; в) у сфері культури (зокрема, в системі освіти) не забезпечується повне відтворення загальної культури, яка б відповідала прогресивним стандартам і потребам соціального розвитку, спостерігається подальша ерозія масової «практичної моралі»: значна частина населення все ще перебуває під впливом «культурного шоку», пов'язаного зі швидкою зміною панівних офіційних міфів і браком чіткої національної ідеї; г) не сформовано системи ефективних відносин України з іншими державами й міжнародним співтовариством.

Багато політиків і вчених вважають, що в українському суспільстві від початку реформування виникла нова проблемна ситуація, пов'язана з неадекватністю і кризою стратегії і політики реформ. До числа генеральних соціополітичних тенденцій розвитку цієї ситуації слід віднести:

³⁵₁₇ критичний, а за деякими параметрами – катастрофічний рух українського суспільства протягом усього періоду радикальних реформ;

³⁵₁₇ значна відчуженість суспільства від більшості політичних і соціальних інститутів, що діють в країні;

³⁵₁₇ поява у суспільстві соціально негативних наслідків проведеної приватизації, що виражаються в мінімізації трудової і посиленні кримінальної мотивації діяльності;

³⁵₁₇ маргіналізація і пауперизація значних верств українського суспільства, у тому числі населення в активному трудовому віці, висококваліфікованих робітників, інженерів і спеціалістів з вищою освітою,

**Соціально-політичні конструктивні зміни
як умова демократичного транзиту**

Лілія Юрженко

вчених, військових;

³⁵₁₇ посилення тенденцій авторитарно-бюрократичного, олігархічного і кримінального характеру розвитку суспільних відносин і функціонування державних інститутів;

³⁵₁₇ посилення соціальної дисфункції ЗМІ, яка проявляється у негативному ставленні значних груп населення до їх діяльності;

³⁵₁₇ формування антагоністичних за своїм характером суперечностей між суспільством і державою.

Перспективні шляхи виходу з очевидної кризи цього політичного процесу, про що свідчать не тільки зазначені загальні констатації, але й численні прояви українських реалій, проглядаються за такими векторами.

По-перше, кроком від “помилкової демократії” до справді демократичного транзиту, до консолідованої демократії може бути перехід від моделі “президентської демократії” до схеми “парламентської демократії”, що скоротить діапазон вузькогрупових політичних дій, які дестабілізують еволюційні процеси.

По-друге, варто було б сприяти процесові структуралізації, що вже відбувається, хаотичного партійно-політичного плюралізму (99 партій), що стимулює поляризацію лівих і правих політичних сил на користь формування ліво-правого центру, який у перспективі спроможний буде забезпечити більш розмірене просування курсом реформ за допомогою двопартійності.

По-третє, для України життєво важливою є ліквідація чинника “недовикористаної влади”, тобто по суті – безвладдя по виконавчих вертикалях, що при дуже нерозвинутій правовій основі вкрай слабка на всіх трьох рівнях. Показник цього – панування “кримінальної демократії”, що руйнує економіку і суспільну мораль.

По-четверте, стратегія стійкої соціальної трансформації передбачає рівномірний розподіл між поколіннями і територіями в просторі і часі матеріальних ресурсів, що дісталися українському суспільству, і створеного на цій основі інтелектуального потенціалу. Головним напрямком діяльності української держави має стати створення умов для організації необхідної кількості робочих місць і досягнення рівня заробітної плати, який забезпечив би режим розширеного відтворення суспільства і зміцнення на цій основі соціальних і політичних інститутів.

Література:

1. Українське суспільство 1994 – 1999. - К.: НАН України, Інститут соціології, 1999.

2. Шморгун О. Україна: шляхи відродження. Економіка, політика, культура. - К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1994.

3. Штомпка П. Социология социальных изменений. - М.: Аспект-Пресс, 1996.